Geneza i interpretacja Drugiej Poprawki w kontekście niewolnictwa i wolności w świetle książki The American way of killing Malcolma Gladwella

AUTOR

Fundacja Dobre Państwo

STRESZCZENIE / ABSTRACT

Artykuł analizuje historyczne i filozoficzne uwarunkowania Drugiej Poprawki do Konstytucji USA, badając związek między prawem do posiadania broni a systemem niewolnictwa. Wykorzystując koncepcje zasłony niewiedzy Johna Rawlsa oraz kontraktu rasowego Charlesa W. Millsa, autor ukazuje, jak uniwersalne zasady wolności mogły służyć zabezpieczaniu interesów elit Południa. Kluczowym punktem jest analiza teorii Carla T. Bogusa, który sugeruje, że ochrona milicji stanowych miała na celu umożliwienie właścicieli niewolników tłumienia powstań i utrzymania lokalnej struktury przymusu. Tekst rzuca światło na napięcie między deklarowanym liberalizmem a rzeczywistymi mechanizmami władzy, wskazując na wieloprzyczynowy charakter ewolucji amerykańskiego konstytucjonalizmu.

8. The article analyzes the historical and philosophical determinants of the Second Amendment to the US Constitution, examining the link between the right to possess weapons and the system of slavery. Using John Rawls' concept of the veil of ignorance and Charles W. Mills' racial contract, the author shows how universal principles of freedom could serve to secure the interests of Southern elites. A key point is the analysis of Carl T. Bogus' theory, which suggests that the protection of state militias was intended to enable slave owners to suppress uprisings and maintain local structures of coercion. The text sheds light on the tension between declared liberalism and actual mechanisms of power, pointing to the multi-causal nature of the evolution of American constitutionalism.

Artykuł stanowi krytyczną analizę genezy i ewolucji Drugiej Poprawki do Konstytucji USA, stawiając tezę, że prawo to nie jest jedynie abstrakcyjną gwarancją wolności, lecz wynikiem splotu ideałów republikańskich z materialnymi interesami właścicieli niewolników. Autor bada paradoks, w którym instrumenty prawne stworzone w celu ochrony obywateli przed tyranią władzy centralnej służyły jednocześnie utrwalaniu rasowej hierarchii i tłumieniu powstań zniewolonych osób poprzez system milicji stanowych. Wykorzystując perspektywy teoretyczne Rawlsa i Millsa oraz spór historiograficzny między Bogusem a Halbrookiem, tekst dowodzi, że historyczny kontekst powstania normy nie determinuje jej współczesnego znaczenia w sposób absolutny. Kluczowym punktem analizy jest przejście od funkcji represyjnych milicji do nowoczesnej interpretacji indywidualnego prawa do samoobrony, co ukazuje dynamiczną relację między sztywnym oryginalizmem prawnym a ewolucją zasad równości obywatelskiej. W efekcie artykuł rzuca światło na fundamentalne napięcie w amerykańskim konstytucjonalizmie: walkę o to, czy prawo ma chronić status quo uprzywilejowanych grup, czy też stać się narzędziem rzeczywistej emancypacji.

SŁOWA KLUCZOWE

Druga Poprawka | geneza Drugiej Poprawki | niewolnictwo w USA | prawo do posiadania broni | kontekst historyczny konstytucjonalizmu | kontrakt rasowy Charlesa W. Millsa | zasłona niewiedzy Johna Rawlsa | oryginalizm prawny | milicje stanowe | interpretacja konstytucyjna | District of Columbia v. Heller | historia społeczna prawa | model wieloprzyczynowy | hermeneutyka prawa Ronalda Dworkina

Teoretyczne ramy analizy nierówności w prawie

W świetle teorii sprawiedliwości Johna Rawlsa historyczna geneza amerykańskiego konstytucjonalizmu stanowi wyrazisty przykład tego, jak kluczowe są warunki, w których ustanawiane są reguły życia zbiorowego. Rawlsowska zasłona niewiedzy oferuje model pozwalający badać zasady sprawiedliwości bez uprzywilejowania wynikającego z przypadkowej pozycji społecznej. Nie jest to opis rzeczywistych negocjacji konstytucyjnych ani sugestia, że uczestnicy konwencji w Filadelfii mogli posłużyć się tą współczesną konstrukcją filozoficzną.

Pozwala ona jednak dostrzec problem normatywny: reguły organizacji wspólnoty tworzone przez właścicieli niewolników, świadomych swojej uprzywilejowanej pozycji, mogą służyć zabezpieczaniu interesów tej grupy – nawet jeśli są prezentowane jako uniwersalne zasady wolności. Z tej perspektywy konstytucja nie staje się moralnie bezstronna tylko dlatego, że była wynikiem negocjacji politycznych elit. Istotnym uzupełnieniem tej analizy jest koncepcja kontraktu rasowego Charlesa W. Millsa, który krytycznie rekonstruuje tradycję nowożytnego kontraktualizmu, wskazując na historyczne mechanizmy wykluczania określonych grup z rzeczywistej wspólnoty praw i obowiązków. Mills nie ogranicza się do formalnej analizy tekstów filozoficznych; bada relację między deklarowanym uniwersalizmem liberalnym a praktykami kolonializmu, niewolnictwa i segregacji.

W odniesieniu do wczesnych Stanów Zjednoczonych koncepcja ta ujawnia, że język praw naturalnych mógł współistnieć z systemem instytucjonalnym, w którym pewne kategorie osób nie były uznawane za pełnoprawnych uczestników kontraktu politycznego. W rezultacie wolność jednych była zabezpieczana poprzez podporządkowanie innych, a uniwersalizm normatywny pozostawał ograniczony przez faktyczną strukturę władzy. Nie należy jednak utożsamiać tej diagnozy z tezą, że wszystkie idee amerykańskiego konstytucjonalizmu służyły wyłącznie ochronie niewolnictwa. Historia intelektualna epoki obejmowała przecież autentyczne spory o reprezentację polityczną, suwerenność ludu, ograniczenia władzy wykonawczej czy wolność religijną. W niektórych stanach rozwijały się ruchy emancypacyjne, a sama retoryka praw naturalnych dostarczała argumentów, które później obrócono przeciwko instytucji niewolnictwa.

Zjawisko to jest kluczowe dla zrozumienia ewolucji idei: koncepcja zrodzona w określonym środowisku społecznym może posiadać potencjał normatywny wykraczający poza intencje jej twórców. Nie unieważnia to historycznych sprzeczności, lecz pokazuje możliwość krytycznego wykorzystania istniejących zasad do zakwestionowania porządku, który pierwotnie współtworzyły. To prowadzi bezpośrednio do sporu historiograficznego dotyczącego genezy Drugiej Poprawki.

Carl T. Bogus w artykule The Hidden History of the Second Amendment z 1998 roku oraz w późniejszej monografii Madison's Militia: The Hidden History of the Second Amendment rozwinął interpretację, według której potrzeba ochrony milicji stanowych przed ingerencją federalną była w istotnej mierze powiązana z interesami właścicieli niewolników.

Druga Poprawka jako kompromis między ochroną wolności a interesami elit

Bogus argumentuje, że elity Południa obawiały się osłabienia milicji przez nową władzę centralną, co mogłoby ograniczyć ich zdolność do tłumienia powstań i utrzymania istniejącej struktury społecznej. W tej rekonstrukcji Druga Poprawka nie jest jedynie abstrakcyjną deklaracją prawa do broni, lecz rezultatem kompromisu politycznego, który gwarantował określonym grupom bezpieczeństwo ich lokalnych instytucji przymusu.

Taka interpretacja pozwala połączyć historię społeczną niewolnictwa z konkretnymi debatami konstytucyjnymi i materialnymi interesami uczestników procesu ustrojowego. Zamiast ograniczać analizę Drugiej Poprawki do tekstów filozoficznych, Bogus wskazuje na znaczenie rzeczywistych stosunków władzy, struktury gospodarczej i obaw elit. Metoda ta wpisuje się w tradycję historii społecznej prawa, gdzie normy prawne traktuje się nie tylko jako wytwory abstrakcyjnego rozumowania, ale jako instytucjonalny efekt konfliktów i kompromisów. Kluczowe jest tu to, że twórcy konstytucyjnych rozstrzygnięć nie działali w próżni; ich wyobrażenia o wolności, autonomii stanów i organizacji siły zbrojnej kształtowały instytucje, z których korzystali i które warunkowały ich pozycję społeczną. Jednocześnie należy odróżnić wykazanie istotnego motywu politycznego od udowodnienia jego absolutnej dominacji nad wszystkimi innymi.

Zachowane źródła pozwalają wiarygodnie stwierdzić, że obawy o niewolnictwo i tłumienie powstań towarzyszyły debatom konstytucyjnym. Nie pozwalają jednak bezspornie uznać, że Druga Poprawka powstała wyłącznie w celu ochrony patroli niewolniczych, a wszelkie inne argumenty były jedynie politycznym kamuflażem.

Kwestię tę podjęli m.in. badacze z Duke Center for Firearms Law. Wskazują oni na realny wpływ niewolnictwa na historię milicji, podkreślając jednocześnie rolę republikańskiej nieufności wobec stałych armii zawodowych i tradycję ograniczania koncentracji władzy militarnej. Znacznie bardziej zdecydowaną krytykę interpretacji Bogusa przedstawił Stephen P. Halbrook w artykule The Second Amendment Was Adopted to Protect Liberty, Not Slavery (2022). Halbrook argumentuje, że prawo do posiadania broni i ochrony milicji ma korzenie głębsze niż amerykańskie spory o niewolnictwo – sięgają one angielskich regulacji po rewolucji 1688 roku oraz deklaracji praw poszczególnych stanów. Wskazuje również na propozycje konstytucyjne ze stanów północnych, z których część znosiła już niewolnictwo. W jego ujęciu zabezpieczenie prawa do uzbrojenia wiązało się przede wszystkim z ochroną wolności politycznej, samoobroną i ograniczaniem zagrożeń wynikających z koncentracji siły militarnej.

Wieloprzyczynowa geneza Drugiej Poprawki i kontekst niewolnictwa

Argumentacja ta stanowi istotną przeciwwagę dla stanowiska Bogusa, przypominając, że historyczna geneza Drugiej Poprawki nie może zostać zrekonstruowana wyłącznie na podstawie interesów i debat politycznych Wirginii. Spór między Bogusem a Halbrookiem ujawnia głębszy problem metodologiczny, którego nie da się rozstrzygnąć prostym porównaniem liczby przywołanych dokumentów. Badacze odmiennie definiują pojęcie historycznej przyczyny i inaczej rozkładają ciężar argumentacji. Bogus poszukuje przede wszystkim politycznej funkcji poprawki oraz interesów, które mogły przesądzić o jej przyjęciu, natomiast Halbrook akcentuje szerszą genealogię idei prawa do broni i ochrony milicji. Obie perspektywy dotykają rzeczywistych wymiarów historii konstytucyjnej, lecz nie są metodologicznie tożsame. Można bowiem wykazać, że określona idea ma wcześniejsze i niezależne korzenie intelektualne, nie obalając tym samym twierdzenia, że w konkretnym momencie politycznym została wykorzystana do zabezpieczenia określonych interesów społecznych. Analogicznie: ustalenie, że część uczestników procesu konstytucyjnego kierowała się potrzebą ochrony niewolnictwa, nie dowodzi automatycznie, że wszyscy pozostali podzielali tę motywację. Właściwe rozstrzygnięcie wymaga zatem zastosowania modelu wieloprzyczynowego, uwzględniającego współistnienie motywacji republikańskich, federalistycznych, militarnych, społecznych i gospodarczych.

Druga Poprawka mogła być odpowiedzią na obawy przed stałą armią zawodową, potrzebę zabezpieczenia lokalnej organizacji milicji oraz interesy stanów południowych związane z utrzymywaniem systemu niewolniczego. Poszczególne motywacje nie musiały być od siebie odseparowane; dla części uczestników procesu politycznego autonomia stanowa, obrona wolności republikańskiej i ochrona istniejącej struktury własności tworzyły spójny układ interesów. Kluczowe pozostaje jednak pytanie o ich względne znaczenie, które mogło się różnić w zależności od regionu, konkretnego uczestnika debaty czy etapu procesu konstytucyjnego. Taka rekonstrukcja jest mniej efektowna od tezy wskazującej jedno ukryte źródło Drugiej Poprawki, ale lepiej odpowiada złożoności dostępnego materiału historycznego.

Szczególne znaczenie ma tutaj analiza samej Konstytucji z 1787 roku. Niewolnictwo nie było w niej jedynie przemilczaną praktyką społeczną, lecz zostało zabezpieczone przez konkretne rozwiązania ustrojowe. Kompromis trzech piątych wpływał na sposób ustalania reprezentacji i podatków, klauzula dotycząca handlu niewolnikami ograniczała przez pewien czas możliwość jego federalnego zakazania, a przepis o osobach zobowiązanych do pracy lub służby chronił roszczenia właścicieli wobec zbiegłych osób zniewolonych. Choć tekst konstytucyjny posługiwał się konstrukcjami

omijającymi bezpośrednie nazywanie niewolnictwa, rzeczywista funkcja tych przepisów jest historycznie dobrze udokumentowana. Co istotne, James Madison podczas debaty ratyfikacyjnej w Wirginii otwarcie wskazywał na znaczenie klauzuli dotyczącej zbiegłych osób dla ochrony własności niewolniczej. W tym przypadku nie trzeba rekonstruować ukrytej motywacji – sam uczestnik procesu politycznego przedstawił ten argument w zachowanym zapisie debaty.

Zestawienie tych regulacji z Drugą Poprawką pozwala sformułować ważną hipotezę: historia amerykańskiego prawa do uzbrojenia nie może być całkowicie oddzielona od historii instytucji organizujących władzę nad zniewoloną ludnością, choć nie należy również utożsamiać całego zakresu normatywnego poprawki z jednym historycznym interesem. Historyczny kontekst powstawania normy może wpływać na jej interpretację i ujawniać funkcje społeczne niewidoczne w samym tekście, lecz nie przesądza automatycznie o wszystkich późniejszych zastosowaniach. Norma konstytucyjna funkcjonuje bowiem w systemie prawnym, którego znaczenie ewoluuje wskutek nowelizacji, orzecznictwa, przemian społecznych i reinterpretacji zasad ustrojowych. Należy przy tym przypomnieć, że Druga Poprawka nie została przyjęta podczas konwencji konstytucyjnej w Filadelfii w 1787 roku, lecz powstała w późniejszym procesie przygotowywania i ratyfikowania Karty Praw. James Madison przedstawił propozycje poprawek 8 czerwca 1789 roku, a ostateczna redakcja została zatwierdzona przez Kongres i przekazana stanom do ratyfikacji. Dziesięć pierwszych poprawek, określanych jako Bill of Rights, weszło do konstytucyjnego porządku prawnego 15 grudnia 1791 roku. Proces ten angażował przedstawicieli różnych stanów i wymagał kolejnych uzgodnień dotyczących treści praw oraz kompetencji władzy federalnej.

Z tego względu błędne byłoby wyobrażenie Drugiej Poprawki jako tekstu stworzonego i narzuconego przez jednego polityka w bezpośredniej odpowiedzi na argumentację Patricka Henry'ego. Madison odegrał w jej powstaniu rolę zasadniczą, ale ostateczna norma była rezultatem wieloetapowego procesu politycznego.

Ewolucja interpretacji od obowiązków milicyjnych do ochrony obywatelskiej

Pierwotna propozycja Madisona zawierała postanowienie dotyczące osób, które z powodów religijnych sprzeciwiały się służbie wojskowej. Choć element ten usunięto podczas prac nad Kartą Praw, jego obecność w projekcie dowodzi, że przedmiotem debaty była nie tylko możliwość posiadania broni, lecz także organizacja obowiązków wojskowych oraz relacja między sumieniem jednostki a potrzebami wspólnoty politycznej. Geneza poprawki obejmuje zatem tradycję regulowania służby milicyjnej, w której obowiązek zbrojnej obrony wspólnoty mógł kolidować z

przekonaniami religijnymi obywateli. Przypomnienie tego wątku jest istotne, gdyż współczesna dyskusja często skupia się na indywidualnym uprawnieniu do posiadania broni, pomijając historyczny związek tego prawa z obowiązkami milicyjnymi.

Współczesna analiza Drugiej Poprawki wymaga zatem odróżnienia historii jej powstania od historii jej późniejszej interpretacji. Norma konstytucyjna nie jest jedynie dokumentem historycznym będącym świadectwem intencji autorów, lecz obowiązującym elementem systemu prawnego, którego znaczenie rekonstruują instytucje uprawnione do stosowania prawa. Spór między wykładnią historyczną, tekstualizmem a koncepcją ewolucyjnego odczytywania konstytucji dotyczy pytania, w jakim stopniu społeczeństwo powinno być związane kontekstem powstania normy oraz w jaki sposób uwzględniać późniejsze przemiany aksjologiczne. Nie daje to podstaw do dowolnego nadawania tekstowi treści, lecz pozwala wyznaczyć granice argumentacji traktującej XVIII-wieczne doświadczenia polityczne jako rozstrzygające o wszystkich problemach współczesnego państwa.

Kluczowe znaczenie mają tutaj amerykańska wojna secesyjna oraz proces Rekonstrukcji. Zniesienie niewolnictwa na mocy Trzynastej Poprawki w 1865 roku, ustanowienie zasad obywatelstwa i równej ochrony prawa w Czternastej Poprawce oraz zakaz rasowej dyskryminacji wyborczej w Piętnastej Poprawce zasadniczo zmieniły normatywną strukturę amerykańskiej wspólnoty politycznej. Choć nie przyniosło to natychmiastowej równości społecznej, stworzyło nowe podstawy prawne do kwestionowania wcześniejszych hierarchii.

W tym kontekście prawo do posiadania broni mogło zyskać znaczenie odmienne od funkcji, jakie pełniły uzbrojone formacje białych plantatorów. Dla wyzwolonych Afroamerykanów zdolność do legalnej samoobrony stawała się bowiem jednym z instrumentów przeciwstawiania się przemocy rasowej i próbom przywrócenia podległości przez organizacje paramilitarne.

Ewolucja interpretacji prawa a sztywność oryginalizmu

Powstaje zatem szczególnie interesująca paradoksalna zależność historyczna: instrument prawny, który w określonych kontekstach wiązał się z utrzymywaniem hierarchii rasowej, mógł później służyć argumentacji na rzecz ochrony praw osób wcześniej pozbawionych podmiotowości. Nie oznacza to jednak, że Druga Poprawka automatycznie gwarantowała wszystkim obywatelom realną możliwość korzystania z broni czy znosiła historyczne nierówności. Wręcz przeciwnie – doświadczenia okresu Rekonstrukcji dowodzą, że formalne uznanie praw nie eliminuje przemocy społecznej ani instytucjonalnych barier w ich egzekwowaniu.

Warto tu odróżnić pierwotną funkcję instrumentu prawnego od możliwości jego późniejszego wykorzystania w innych celach społecznych. Prawo podlega reinterpretacji w świetle nowych zasad konstytucyjnych, a normy stworzone w konkretnym kontekście historycznym mogą stać się podstawą rozstrzygnięć, których ich twórcy nie przewidzieli. Z perspektywy hermeneutyki prawa problem ten wyjaśnia koncepcja Ronalda Dworkina. Traktował on interpretację prawną jako proces wymagający zarówno uwzględnienia praktyk instytucjonalnych, jak i poszukiwania moralnie uzasadnionej spójności systemu. W tym ujęciu norma konstytucyjna nie jest jedynie zapisem historycznej decyzji; jej znaczenie należy rekonstruować w kontekście całego porządku prawnego i zasad nadających mu sens. Nie oznacza to jednak przyzwolenia na dowolne ignorowanie tekstu czy historii. Dworkinowska koncepcja integralności nakazuje uznać rzeczywiste ograniczenia wynikające z tradycji, a jednocześnie odrzuca tezę, że intencja pojedynczego autora jest zawsze wystarczającym kryterium rozstrzygania współczesnych sporów.

W przypadku Drugiej Poprawki taka perspektywa rodzi pytanie o relację między historycznymi funkcjami milicji a późniejszymi zasadami równości obywatelskiej i ochrony praw jednostki. Inne rozwiązanie proponuje oryginalizm. Jego zwolennicy argumentują, że interpretacja konstytucji powinna być zakorzeniona w jej pierwotnym znaczeniu publicznym, a nie w aktualnych preferencjach moralnych sędziów. Najsilniejsza postać tego argumentu nie sprowadza się do bezrefleksyjnego kultu przeszłości.

Odwołuje się ona raczej do problemu demokratycznej legitymizacji władzy sądowniczej i konieczności ograniczenia tendencji do zastępowania tekstu konstytucji współczesnymi przekonaniami interpretatora. Jeśli sędzia nadaje normie znaczenie niezależne od jej pierwotnego sensu, rośnie ryzyko, że kontrola ustawodawstwa stanie się narzędziem realizacji indywidualnej filozofii politycznej osoby sprawującej władzę sądowniczą. Oryginalizm jawi się więc jako metoda ograniczania arbitralności, choć krytycy wskazują na trudności w rekonstrukcji historycznego znaczenia tekstu oraz ryzyko selektywnego wykorzystywania źródeł. To właśnie w tym punkcie historyczna problematyka niewolnictwa okazuje się szczególnie istotna.

Historyczna selektywność praw i pułapki interpretacyjne

Jeżeli pierwotne znaczenie normy konstytucyjnej rekonstruuje się na podstawie praktyk i wyobrażeń społecznych końca XVIII wieku, interpretator musi uznać, że ówczesna wspólnota polityczna nie obejmowała wszystkich mieszkańców przyszłej federacji na równych zasadach. Historyczne rozumienie kategorii ludu, obywatela i wolności kształtowało się w społeczeństwie

posiadającym rozbudowane mechanizmy prawnego wykluczenia. Nie oznacza to, że ówczesne pojęcia były całkowicie pozbawione uniwersalnego potencjału ani że współczesna interpretacja musi odtwarzać dawne hierarchie. Wskazuje to jednak na trudność, którą każda historyczna metoda wykładni powinna uczciwie przyznać: nie można rekonstruować przeszłości wyłącznie w oparciu o deklarowane ideały, pomijając instytucjonalne warunki ich realizacji. Z tej perspektywy problematyczne byłoby przedstawianie historycznego prawa do broni jako jednolicie przysługującego wszystkim mieszkańcom Ameryki. W praktyce kolonialnej i późniejszej status osób zniewolonych, wolnych Afroamerykanów, kobiet oraz ludności rdzennej pozostawał odmienny, a możliwość legalnego posiadania broni podlegała różnorodnym ograniczeniom.

Sama kategoria uzbrojonego obywatela była zatem historycznie powiązana z określoną strukturą członkostwa we wspólnocie politycznej. Rozpoznanie tego faktu nie rozstrzyga o współczesnym zakresie ochrony konstytucyjnej, lecz podważa uproszczone narracje, które przedstawiają historię amerykańskiego uzbrojenia jako nieprzerwaną realizację powszechnego i jednakowo dostępnego prawa wszystkich jednostek.

W ujęciu aksjologicznym kluczowym problemem pozostaje rozdzielenie dwóch pytań, które w debacie publicznej często utożsamia się błędnie. Pierwsze dotyczy historycznych funkcji konkretnego uprawnienia lub instytucji, drugie zaś jego współczesnej zasadności moralnej i prawnej. Ustalenie, że dana instytucja służyła utrzymywaniu niesprawiedliwego porządku, nie oznacza automatycznie, że każde jej późniejsze zastosowanie jest niedopuszczalne. Jednocześnie fakt, iż dziś można sformułować przekonujące argumenty za określonym uprawnieniem, nie daje prawa do przemilczania jego historycznych związków z przemocą i dominacją. Rzetelna argumentacja wymaga zatem jednoczesnego uznania prawdy historycznej oraz prowadzenia niezależnej oceny normatywnej. Pomieszanie tych dwóch poziomów prowadzi do błędów zarówno apologetycznych, jak i demaskatorskich, gdyż zastępuje analizę rzeczywistego znaczenia prawa moralną oceną wybranego fragmentu jego historii. Historia amerykańskich milicji dostarcza tu ważnej lekcji dla współczesnej teorii państwa: instytucja zdolna chronić obywateli przed arbitralną władzą może równocześnie służyć utrzymywaniu arbitralnej władzy nad osobami wykluczonymi ze wspólnoty politycznej.

Nie jest to sprzeczność logiczna, lecz konsekwencja społecznej selektywności praw i uprawnień. Ochrona wolności jednej grupy może współistnieć z pozbawianiem wolności innych, o ile państwo nie uznaje wszystkich ludzi za jednakowo uprawnionych do ochrony.

Skuteczność przymusu nie oznacza sprawiedliwości

Kluczowe znaczenie ma zatem nie sama obecność instrumentów bezpieczeństwa, lecz normatywna struktura ich stosowania. Państwo może dysponować sprawną milicją, rozbudowanym aparatem policyjnym i skutecznym systemem egzekwowania prawa, pozostając jednocześnie głęboko niesprawiedliwym wobec znacznej części mieszkańców. Przykład ten obnaża ograniczenia popularnej tezy, jakoby zwiększanie zdolności państwa do stosowania przymusu automatycznie poprawiało bezpieczeństwo. Skuteczność instytucjonalna jest bowiem kategorią zależną od celu działania. Patrole niewolnicze mogły sprawnie kontrolować przemieszczanie się osób zniewolonych, a ich organizacja mogła minimalizować ryzyko zbiorowych wystąpień przeciw właścicielom plantacji. Nie oznacza to jednak, że zwiększały bezpieczeństwo społeczności w rozumieniu współczesnych standardów praw człowieka. Przeciwnie – ich skuteczność utrwalała przemoc i odbierała zniewolonym ludziom podstawową możliwość samostanowienia.

Wnioski te pozostają aktualne dla współczesnej kryminologii i nauk o administracji: ocena służb nie może ograniczać się do statystyk interwencji czy skuteczności egzekwowania norm, lecz musi uwzględniać zgodność tych norm ze sprawiedliwością oraz ich rzeczywisty wpływ na różne grupy społeczne. Z perspektywy socjologii prawa kluczowa jest tu rola społecznej legitymizacji. Tom R. Tyler w badaniach nad sprawiedliwością proceduralną wskazywał, że gotowość obywateli do dobrowolnego podporządkowania się prawu zależy od postrzeganej uczciwości instytucji, równego traktowania i możliwości uczestnictwa w procedurach. Choć nie byłoby uzasadnione stosowanie współczesnych modeli legitymizacji demokratycznej do społeczeństwa niewolniczego – gdzie osoby zniewolone systemowo pozbawiono gwarancji proceduralnych – zestawienie to pozwala uchwycić istotny mechanizm.

Władza oparta głównie na przymusie wymaga bowiem nieustannego odnawiania zdolności represyjnej, podczas gdy instytucje prawomocne korzystają z dobrowolnego przestrzegania norm. Niewolnictwo nie było systemem, który można uczynić sprawiedliwym poprzez poprawę procedur patrolowania; sam jego fundament naruszał autonomię człowieka.

Historia ta dowodzi, że trwałość porządku opartego na dominacji wymaga szczególnie rozbudowanego aparatu przymusu. W tym miejscu warto przywołać teorię Hannah Arendt, która odróżniała władzę – wynikającą ze zbiorowej zdolności działania – od przemocy posługującej się narzędziami przymusu. W jej ujęciu przemoc może służyć celom politycznym, ale nie jest tożsama z prawomocną władzą; jej intensyfikacja często ujawnia słabość legitymizacji instytucjonalnej. Funkcjonowanie patroli niewolniczych, opierające się na stałej gotowości do użycia siły wobec ludzi, którzy nie uznawali dobrowolnie istniejącego porządku, stanowi tu wymowny przykład.

Należy jednak zachować ostrożność przed absolutyzowaniem tego rozróżnienia, gdyż w historycznych państwach przemoc i władza były głęboko splecione. Wartość koncepcji Arendt nie polega na możliwości całkowitego rozdzielenia tych kategorii w opisie empirycznym, lecz na przypomnieniu, że zdolność wymuszania posłuszeństwa nie jest dowodem prawomocności instytucji.

Odpowiedzialność polityczna i paradoks wolności w prawie

Rozważania te prowadzą do problemu odpowiedzialności politycznej za historyczne dziedzictwo przemocy. Współczesne społeczeństwo nie jest prostym zbiorem moralnych następców jednostek żyjących przed wiekami, lecz pozostaje związane z instytucjami i strukturami społecznymi, których historia kształtuje obecne warunki życia. Rozpoznanie tego dziedzictwa nie wymaga przypisywania indywidualnej winy ludziom ze względu na ich pochodzenie; może natomiast stanowić podstawę krytycznej refleksji nad trwałością nierówności oraz sposobami działania współczesnego państwa. W teorii odpowiedzialności Iris Marion Young kluczowe jest rozróżnienie między odpowiedzialnością opartą na indywidualnym sprawstwie a odpowiedzialnością polityczną, wynikającą z uczestnictwa w strukturach społecznych, których funkcjonowanie prowadzi do niesprawiedliwych rezultatów. Perspektywa ta pozwala analizować dziedzictwo niewolnictwa bez redukowania go do moralnej oceny pojedynczych osób.

Dla współczesnej Ameryki kluczowe pozostaje pytanie o sposób wykorzystywania historii w sporach konstytucyjnych. Odwołanie do przeszłości może pełnić funkcję poznawczą, pomagając zrozumieć genezę instytucji, ale może również służyć politycznej legitymizacji przyjętych już stanowisk. W pierwszym przypadku historyk i prawnik podejmują wysiłek rekonstrukcji złożonego kontekstu, uwzględniając niewygodne świadectwa oraz ograniczenia źródeł. W drugim historia staje się magazynem przykładów, z którego wybiera się zdarzenia odpowiadające aktualnym potrzebom argumentacyjnym. Problem ten nie dotyczy jednej tradycji ideowej – zarówno zwolennicy szerokiego prawa do broni, jak i jego przeciwnicy bywają selektywni w interpretacji przeszłości. Romantyczna wizja uzbrojonego obywatela walczącego z tyranią często pomija rolę milicji w utrzymywaniu niewolnictwa, podczas gdy interpretacja redukująca Drugą Poprawkę wyłącznie do ochrony interesów plantatorów może nie dostrzegać republikańskich źródeł nieufności wobec armii stałej i szerszej tradycji praw obywatelskich.

Właściwa analiza historyczna nie polega na sztucznym zrównoważeniu wszystkich interpretacji, by przypisać im identyczną wartość dowodową. Powinna raczej uczciwie rozdzielać twierdzenia

bezpośrednio potwierdzone w dokumentach od uzasadnionych interpretacji pośrednich oraz tych, które wymagają dalszej weryfikacji. Istnienie patroli niewolniczych i ich udział w systemie pracy przymusowej są faktami dobrze udokumentowanymi. Podobnie obecność obaw dotyczących powstań zniewolonej ludności w debatach konstytucyjnych znajduje potwierdzenie w źródłach pierwotnych. Bardziej sporne pozostaje ustalenie względnego znaczenia tych lęków dla ostatecznej redakcji Drugiej Poprawki oraz ich relacji do innych motywacji politycznych i filozoficznych. Z naukowego punktu widzenia takie rozróżnienie wzmacnia argumentację, pozwalając zachować ostrość krytycznej diagnozy bez przypisywania jej pewności większej, niż uzasadnia stan wiedzy.

Historia właścicieli niewolników, ich lęków i zabezpieczeń instytucjonalnych odsłania zasadniczą sprzeczność politycznej nowoczesności: prawo ustanowione pod sztandarem wolności może jednocześnie chronić porządek ograniczający wolność innych. Sprzeczność ta nie znika poprzez wskazanie szlachetnych intencji części twórców konstytucji ani odwołanie do późniejszych sukcesów amerykańskiej demokracji. Wymaga uznania, że instytucje polityczne powstają w konkretnych warunkach społecznych, a ich znaczenie zależy od struktury interesów i relacji władzy. Nie prowadzi to jednak do wniosku, że normy prawne są na zawsze zdeterminowane przez wszystkie funkcje, jakie kiedykolwiek pełniły. Współczesny konstytucjonalizm rozwija się również poprzez reinterpretację praw w świetle nowych zasad równości, godności i obywatelstwa.

Lament właściciela niewolników nie jest więc jedynie historyczną opowieścią o lęku przed utratą majątku. Stanowi studium mechanizmu, w którym uprzywilejowana grupa postrzega wyzwolenie podporządkowanych jako zagrożenie dla własnego bezpieczeństwa i wykorzystuje prawo oraz przemoc do zabezpieczenia istniejącego porządku. W najbardziej dramatycznej postaci mechanizm ten sprawia, że sama możliwość odzyskania wolności przez jednych zostaje zakwalifikowana jako niebezpieczeństwo wymagające przeciwdziałania przez innych. Wówczas bezpieczeństwo przestaje być uniwersalnym dobrem wspólnoty politycznej, a staje się narzędziem reprodukowania hierarchii. Rozpoznanie tego paradoksu ma znaczenie wykraczające poza historię Stanów Zjednoczonych; pozwala badać instytucje wszędzie tam, gdzie ochrona status quo jest przedstawiana jako wartość nadrzędna wobec praw osób podlegających jego regułom.

Dwoistość genezy Drugiej Poprawki jako źródło współczesnych sporów

Należy pamiętać, że historyczna przemoc nie ograniczała się do prostego konfliktu między właścicielami a zniewolonymi. System kolonialny obejmował także podporządkowanie ludności

rdzennej, rywalizację imperialną, spory religijne i gospodarcze oraz zróżnicowane interesy samych kolonistów.

Pełne uporządkowanie tych relacji wymagałoby znacznie szerszego opracowania historii przemocy w Ameryce Północnej, jednak ich uwzględnienie pozwala uniknąć sprowadzania całej genezy amerykańskiego prawa do broni do jednej relacji społecznej. Druga Poprawka wyrastała z doświadczeń republikańskich, kolonialnych, wojskowych i własnościowych, których znaczenie ewoluowało w czasie. To właśnie wielość uwarunkowań sprawia, że jej współczesna interpretacja pozostaje przedmiotem tak intensywnych sporów, a argumenty historyczne mogą prowadzić do odmiennych rozstrzygnięć w zależności od przyjętej metody wykładni. Z perspektywy teorii państwa historia ta pozwala również postawić pytanie o relację między bezpieczeństwem a emancypacją. Bezpieczeństwo można rozumieć jako utrzymywanie istniejącego porządku, ale może ono oznaczać także tworzenie warunków, w których ludzie zyskują rzeczywistą możliwość korzystania z podstawowych praw i wolności. Te dwa znaczenia nie zawsze są ze sobą zgodne.

W społeczeństwie niewolniczym utrzymywanie porządku oznaczało ograniczanie emancypacji, podczas gdy realne rozszerzenie wolności wymagało zakwestionowania instytucji uznawanych przez właścicieli za fundament bezpieczeństwa. Ochrona praw człowieka może zatem wymagać głębokiej transformacji struktur, a nie wyłącznie zwiększania sprawności mechanizmów ich egzekwowania. Historia amerykańskiego niewolnictwa pozwala ponadto zrozumieć, że moralna wartość bezpieczeństwa nie wynika wyłącznie z ograniczania prawdopodobieństwa przemocy, ale także z warunków, w których zostaje ono osiągnięte. Społeczeństwo może zmniejszyć liczbę jawnych buntów poprzez radykalne zaostrzenie represji, lecz taki rezultat nie stanowi dowodu poprawy jego kondycji moralnej. Zmniejszenie widoczności konfliktu nie jest tożsame z usunięciem jego przyczyn, a skuteczne podporządkowanie ludności nie oznacza automatycznie stabilności opartej na sprawiedliwości. Właśnie dlatego naukowa analiza polityki bezpieczeństwa wymaga połączenia kryteriów empirycznych z normatywnymi; samo badanie liczby zdarzeń przemocowych nie pozwala bowiem ocenić wszystkich konsekwencji instytucjonalnego porządku. Ostatecznie historia Stono, patroli niewolniczych, proklamacji Dunmore'a oraz debat między Madisonem, Henrym i Masonem pozwala sformułować bardziej złożoną interpretację amerykańskiego prawa do broni.

Jego geneza nie była wolna od związków z systemem niewolniczym, ale nie sprowadzała się wyłącznie do jego ochrony. Milicje stanowiły instrument obrony republikańskiej wspólnoty politycznej, a jednocześnie uczestniczyły w utrzymywaniu hierarchii rasowej. Konstytucyjne gwarancje uzbrojenia wyrastały z obaw przed koncentracją władzy militarnej, ale także z potrzeby zabezpieczenia autonomii stanów, których część opierała swój porządek społeczny na pracy

przymusowej. Współczesna interpretacja tych gwarancji musi więc mierzyć się zarówno z rzeczywistym dziedzictwem republikańskiej wolności, jak i z historycznymi sprzecznościami instytucji, które ją deklarowały. To właśnie ta dwoistość nadaje szczególną wagę problemowi języka konstytucyjnego.

Współczesna interpretacja prawa jako wybór między wolnością a dziedzictwem hierarchii

Druga Poprawka łączy w jednej konstrukcji normatywnej odniesienie do dobrze zorganizowanej milicji z gwarancją prawa ludu do posiadania i noszenia broni. Nie jest to jedynie osobliwość składniowa czy neutralna technicznie decyzja redakcyjna; relacja między obiema częściami przepisu stała się jednym z kluczowych punktów współczesnej amerykańskiej wykładni konstytucyjnej. W zależności od przyjętego rozumienia, norma ta może być interpretowana albo jako instrument ochrony konkretnego modelu organizacji milicji, albo jako gwarancja indywidualnego prawa do broni, której historyczne uzasadnienie nie ogranicza zakresu samego uprawnienia. Rozstrzygnięcie tego sporu ma bezpośredni wpływ na kompetencje ustawodawcy i możliwość regulowania dostępu do broni palnej.

Problem ten nie może być jednak w pełni przeanalizowany bez uwzględnienia ewolucji metod interpretacji konstytucyjnych oraz sporów na styku językoznawstwa, historiografii i teorii prawa. Konieczne staje się zbadanie relacji między pierwotnym znaczeniem publicznym tekstu a intencjami jego autorów, określenie zakresu pojęcia milicji oraz roli klauzuli wstępnej w strukturze Drugiej Poprawki. Centralnym punktem tego konfliktu jest orzecznictwo Sądu Najwyższego Stanów Zjednoczonych, a zwłaszcza wyrok District of Columbia v. Heller z 2008 roku, który nadał priorytet indywidualnemu prawu do posiadania broni w celu samoobrony, niezależnie od uczestnictwa w zorganizowanej milicji.

W ten sposób historia niewolnictwa prowadzi bezpośrednio do problemu konstytucyjnego, którego rozwiązanie zależy nie tylko od rekonstrukcji faktów, ale i od przyjętej filozofii interpretacji prawa. Pojawia się tu zasadnicza trudność: czy znaczenie tekstu konstytucyjnego powinno pozostać związane ze światem jego twórców, czy może ewoluować wraz z doświadczeniami społeczeństwa, które przez kolejne stulecia radykalnie zmieniało rozumienie wolności i równości obywatelskiej. Nie jest to wybór między pamięcią a zapomnieniem, lecz spór o to, jak wykorzystywać przeszłość w dzisiejszych decyzjach prawnych. Lament właściciela niewolników okazuje się więc nie tylko świadectwem historycznego lęku, ale i ostrzeżeniem przed prawem, które myli ochronę wolności z ochroną utrwalonej przewagi społecznej. Jego znaczenie nie wynika z próby przypisania całej

historii amerykańskiego konstytucjonalizmu jednej ukrytej intencji, lecz z ujawnienia trwałego napięcia między uniwersalnym językiem praw a historycznie selektywnym zakresem ich wykonywania. Właśnie w tym napięciu kryje się główny problem dalszej analizy: prawo ustanowione w konkretnym świecie społecznym może przetrwać jego radykalną transformację, jednak sposób interpretacji decyduje o tym, czy stanie się ono instrumentem rozszerzania wolności, czy też utrwali ograniczenia wynikające z nieprzepracowanego dziedzictwa przeszłości.

> W tym sensie interpretacja konstytucji przestaje być jedynie ćwiczeniem z filologii prawniczej, a staje się wyborem etycznym. Pozostaje pytanie: czy prawo, które zrodziło się w cieniu łańcuchów i lęku plantatorów, może zostać w pełni oczyszczone poprzez samą zmianę definicji słów? Być może największym wyzwaniem współczesnej demokracji nie jest odczytanie intencji ojców założycieli, lecz odwaga, by nie pozwolić, aby prawo chroniące wolność stało się ponownie maską dla ochrony utrwalonej przewagi społecznej.

Inspiracje

[1] 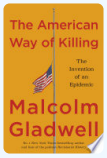

"The American way of killing" Malcolm Gladwell

Hachette UK | ISBN: 9780349149301

Malcolm Timothy Gladwell (ur. 3 września 1963 r.) to kanadyjski dziennikarz, autor i mówca urodzony w Anglii. Od 1996 roku jest stałym współpracownikiem „The New Yorker" i współzałożycielem firmy produkującej materiały audio Pushkin Industries, gdzie prowadzi podcast „Revisionist History". Zajmując się dziennikarstwem, socjologią popularną i psychologią społeczną, Gladwell jest najbardziej znany z przekładania złożonych badań naukowych na wciągające, narracyjne teksty non-fiction dla szerokiego grona odbiorców. W swojej pracy zgłębia nieoczekiwane implikacje odkryć z zakresu nauk społecznych, analizując, jak subtelne czynniki wpływają na ludzkie zachowania, podejmowanie decyzji i zjawiska społeczne. Wpływowe książki Gladwella spopularyzowały koncepcje takie jak „punkt krytyczny" i zasada dziesięciu tysięcy godzin świadomej praktyki, co czyni go jednym z najwybitniejszych intelektualistów i bestsellerowych autorów literatury faktu swojego pokolenia.

Malcolm Timothy Gladwell (born September 3, 1963) is an English-born Canadian journalist, author, and public speaker. He has been a staff writer for The New Yorker since 1996 and is the co-founder of the audio production company Pushkin Industries, where he hosts the podcast Revisionist History. Working in journalism, popular sociology, and social psychology, Gladwell is best known for translating complex academic research into compelling narrative non-fiction for general readers. His work explores the unexpected implications of findings in the social sciences, examining how subtle factors influence human behavior, decision-making, and societal phenomena. Gladwell's influential books have popularized concepts such as the 'tipping point' and the ten-thousand-hour rule of deliberate practice, making him one of the most prominent public intellectuals and bestselling non-fiction writers of his generation.

The New Yorker / Pushkin Industries

Literatura uzupełniająca

Książki

Książki autora i dzieła przywołane w tekście:

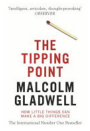

[1] "The Tipping Point : how Little Things Can Make a Big Difference"

Malcolm Gladwell (1963- author)

2001 | ISBN: 9780349113463

[2] "Blink"

Malcolm Gladwell

2007 | Hachette UK | ISBN: 9780316005043

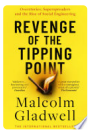

[3] "Revenge of the Tipping Point"

Malcolm Gladwell

2024 | Hachette UK | ISBN: 9780349147178

[4] "The Bomber Mafia"

Malcolm Gladwell

2021 | Hachette UK | ISBN: 9780316296939

[5] "David and Goliath"

Malcolm Gladwell

2015 | ISBN: 9780316258838

[6] "Outliers"

Malcolm Gladwell

2008 | ISBN: 9780141036243

Książki autorów przywoływanych i literatura pokrewna:

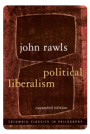

[7] "Political Liberalism"

John Rawls

2005 | Columbia University Press | ISBN: 9780231130882

[8] "Lectures on the History of Political Philosophy"

John Rawls

2007 | Belknap Press | ISBN: 9780674024922

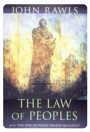

[9] "The Law of Peoples"

John Rawls

1999

[10] "Gun Control in the Third Reich"

Stephen P. Halbrook

Independent Institute | ISBN: 9781598131635

[11] "Give me liberty or give me death"

Patrick Henry

ISBN: 9781520869285

[12] "Law's Empire"

Ronald Dworkin

ISBN: 9788175342569

[13] "Law's Empire"

Ronald Dworkin

1986 | Belknap Press

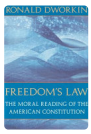

[14] "Freedom's Law"

Ronald Dworkin

1996 | ISBN: 9780674319288

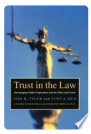

[15] "Trust in the Law: Encouraging Public Cooperation with the Police and Courts"

Tom R. Tyler

Russell Sage Foundation | ISBN: 9781610445429

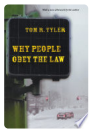

[16] "Why People Obey the Law"

Tom R. Tyler

Princeton University Press | ISBN: 9781400828609

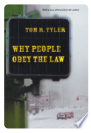

[17] "Why People Obey the Law, revised ed."

Tom R. Tyler

Princeton University Press | ISBN: 9781400828609

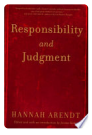

[18] "Responsibility and Judgment"

Hannah Arendt

2009 | Schocken | ISBN: 9780307544056

[19] "Inclusion and Democracy"

Iris Marion Young

2000 | Oxford University Press, USA

[20] **"Responsibility for Justice"**

Iris Marion Young

2011 | Oxford University Press | ISBN: 9780199970957

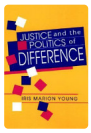

[21] **"Justice and the Politics of Difference"**

Iris Marion Young

1990 | ISBN: 9780691078328

Artykuły naukowe

Prace autorów przywoływanych w tekście:

[1] **"Individu et justice sociale"**

John Rawls

1988 | Individu et justice sociale | DOI: 10.3917/ls.terre.1988.01.0277

Źródło

[2] **"Justice as Fairness"**

John Rawls

2004 | Contemporary Political Theory: A Reader | DOI: 10.4135/9781446215272.n2

Źródło

[3] **"The Law of Peoples"**

John Franklin Rawls

1993 | Critical Inquiry | DOI: 10.1086/448700

Źródło

[4] **"The History and Politics of Second Amendment Scholarship: A Primer"**

Carl T. Bogus

2000 | Chicago-Kent law review

Źródło

[5] **"The Hidden History of the Second Amendment"**

Carl T. Bogus

1998 | Roger Williams University - Digital Commons (Roger Williams University)

Źródło

[6] **"Why Lawsuits are Good for America: Disciplined Democracy, Big Business, and the Common Law"**

Carl T. Bogus

2020 | New York University Press eBooks | DOI: 10.18574/nyu/9780814769577.001.0001

Źródło

[7] **"Madison's Militia: The Hidden History of the Second Amendment"**

Carl T. Bogus

2023 | DOI: 10.1093/oso/9780197632222.001.0001

Źródło

[8] **"What the Framers Intended: A Linguistic Analysis of the Right to "Bear Arms""**

Stephen P. Halbrook

1986 | Law and Contemporary Problems | DOI: 10.2307/1191615

Źródło

[9] **"Personal security, personal liberty, and "the constitutional right to bear arms": Visions of framers of the Fourteenth Amendment"**

Stephen P. Halbrook

1995 | Seton Hall University eRepository (Seton Hall University)

Źródło

[10] **"THE JURISPRUDENCE OF THE SECOND AND FOURTEENTH AMENDMENTS"**

Stephen P. Halbrook

1981

Źródło

[11] **"The Right of the People or the Power of the State: Bearing Arms, Arming Militias, and the Second Amendment"**

Stephen P. Halbrook

1994 | Valparaiso University law review

Źródło

[12] **"A Letter on the Supposed Fortifications of the Western Country, from Bishop Madison of Virginia to Dr. Barton"**

James Madison

1809 | Transactions of the American Philosophical Society | DOI: 10.2307/1004782

Źródło

[13] "Hart's Postscript and the Character of Political Philosophy"

R. Dworkin

2004 | Oxford Journal of Legal Studies | DOI: 10.1093/ojls/24.1.1

Źródło

[14] "The legacy of Isaiah Berlin"

Mark Lilla, R. Dworkin, Robert B. Silvers, Aileen M. Kelly

2001

Źródło

[15] "The Philosophy of law"

R. Dworkin

1977 | DigitalGeorgetown (Georgetown University Library)

Źródło

[16] "El Imperio de la justicia: de la teoría general del derecho, de las decisiones e interpretaciones de los jueces y de la integridad política y legal como clave de la teoría y la práctica"

R. Dworkin

1988 | Dialnet (Universidad de la Rioja)

Źródło

[17] "Advanced Introduction to Law and Psychology"

TOM R. TYLER

2022 | Edward Elgar Publishing eBooks | DOI: 10.4337/9781839109737

Źródło

[18] "Criminal responsibility"

TOM R. TYLER

2022 | Edward Elgar Publishing eBooks | DOI: 10.4337/9781839109737.ch006

Źródło

[19] "Civil justice"

TOM R. TYLER

2022 | Edward Elgar Publishing eBooks | DOI: 10.4337/9781839109737.ch009

Źródło

[20] "Legal decision-makers: judges and juries"

TOM R. TYLER

2022 | Edward Elgar Publishing eBooks | DOI: 10.4337/9781839109737.ch010

Źródło

[21] "Justice and the Politics of Difference"

Iris Marion Young

2011 | Princeton University Press eBooks | DOI: 10.1515/9781400839902

Źródło

[22] "Responsibility for Justice"

Iris Marion Young, Martha C. Nussbaum

2011 | Oxford University Press eBooks | DOI: 10.1093/acprof:oso/9780195392388.001.0001

Źródło

[23] "RESPONSIBILITY AND GLOBAL JUSTICE: A SOCIAL CONNECTION MODEL"

Iris Marion Young

2006 | Social Philosophy and Policy | DOI: 10.1017/s0265052506060043

Źródło

[24] "The Logic of Masculinist Protection: Reflections on the Current Security State"

Iris Marion Young

2003 | Signs | DOI: 10.1086/375708

Źródło

Treść tworzy Fundacja Dobre Państwo.
Redaguje i publikuje APA ONE, autorski system redakcyjny Fundacji oparty na AI.
APA ONE Publishing System
Fundacja Dobre Państwo © 2026
Article ID: d728f84e-fd7d-422c-9088-e6b9c5890c94